УДК 930.271

В.М. Усманов

БӨГЕЛМӘ ТӨБӘГЕНЕҢ ТАШЪЯЗМА ЯДКӘРЛӘРЕ

В статье расматриваются результаты выявления и изучения арабописьменных эпиграфических памятников в татарских населенных пунктах Бугульминского района Республики Татарстан. Особое внимание уделяется эпитафиям, сохранившимся в старых населенных пунктах, таких как Карабаш и Кудашево, которые находились рядом с Екатерининским трактом, где проходили торговые пути из Казани в Оренбург. В дореволюционный период в этих селах имелись каменные мечети и учебные заведения, где служили почтенные представители своего времени, некоторые из которых кроме религиозных наук, владели секретами книжного искусства, арабской каллиграфии, а также, искусством резьбы по камню.

Ключевые слова: татарская эпиграфика, каталоги, фотодокументация, известняк, палеография.

The article examines the results of the identification and study of Arabic-written epigraphic monuments in Tatar settlements of the Belebeevsky district of the Republic of Tatarstan. Particular attention is paid to the epitaphs preserved in old settlements such as: Karabash and Kudashevo which were located near the Ekaterininsky tract where trade routes from Kazan to Orenburg passed. In the pre-revolutionary period these villages had stone mosques and educational institutions where venerable representatives of their time served, some of whom, in addition to religious sciences possessed the secrets of book art, Arabic calligraphy, as well as the art of stone carving.

Keywords: Tatar epigraphy, catalogs, photo documentation, limestone, paleography.

2024 елның 16–23 сентябрендә Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты хезмәткәрләре Бөгелмә районы татар авылларына комплекслы фәнни экспедициядә эшләп кайтты. Нәтиҗәдә, әлеге төбәкнең 12 торак пунктында (шул исәптән, Бөгелмә шәһәрендә) зиратлар тикшерелде һәм 200 гә якын эпиграфик истәлек сайлап алынып, фоторәсемгә төшерелде һәм документлаштырылды.

Саннар тәртибе	Торак пунктлар	Дата (кайчан булу көннәре)	Исәпкә алынган кирилл (һәм латин) графикасындагы эпиграфик һәйкәлләр саны	Исәпкә алынган гарәп язулы эпиграфик һәйкәлләр саны
1	2	3	4	5
1	Алга авылы	19.09.2024	35	4
2	Батыр авылы	22.09.2024	12	1
3	Бөгелмә шәһәре	16–23.09.2024	15	8

1	2	3	4	5
4	Иркен авылы	20.09.2024	10	3
5	Карабаш шәһәр тибындагы посёлогы (1 нче зират)	20.09.2024	0	12
6	Карабаш шәһәр тибындагы посёлогы (2 нче зират)	20.09.2024	0	11
7	Кодаш авылы	18.09.2024	1	10
8	Райлан авылы	17.09.2024	7	0
9	Сугышлы авылы	19.09.2024	10	3
10	Суык Чишмә авылы	18.09.2024	2	1
11	Таллы-Бүләк авылы	17.09.2024	5	0
12	Татар Димескәе авылы	17.09.2024	2	13
13	Якты Ялан авылы	21.09.2024	15	0
Барлыгы			114	66

Бөгелмә районында татар авыллары аз – нибары 11 торак пункт. Аларның да шактые 1927 елда гына барлыкка килгән. Аңлашыла ки, «яшь» авылларда гарәп язулы иске ташъязмалар яисә нәсел тамгалары уелган ташбилгеләр табылмый диярлек, әмма борынгы язма культура традицияләре анда да азмы-күпме яшәвен дәвам итә.

Алга авылы зиратындагы корылма

Әйтик, кабер өстенә бура рәвешендәге корылмалар урнаштыру, яисә каберне кыргый ташлар белән уратып алу, я тамгалы башбата утыртып кую кебек күренешләр белән очраштык. Совет чорында яисә соңгы 30–50 ел дәвамында ясалган эпитафияләрнең күбесе, кирилл хәрефләрен кулланып, татар телендә язылган, ул гына түгел, мәрхүмнәрнең

фотосурәтләре урнаштырылган кабер ташлары да шактый. Әлбәттә, экспедициядә катнашкан эпиграфистның төп максаты бу төбәктәге борынгы (яисә иске) ташъязмаларны табу, өйрәнү һәм фотодокументлаштырудан гыйбарәт. Бирелә без Болгар, Дәште Кыпчак, Казан ханлыгы яисә Нугай Урдасы чорындагы борынгы ташъязма истәлекләргә тап булмадык. Иң әүвәлгеләре XIX гасырга карый. Аларның күбесе Карабашта (23), Татар Димескәендә (13), Кодашта (10) табылды. Шунысы әһәмиятле: Бөгелмә төбәгендәге эпитафияләр безгә кадәр дә М. Әхмәтҗанов, Җ. Мөхәммәтшин, А. Борһанов кебек галимнәр тарафыннан күпмедер дәрәҗәдә өйрәнелгән. Шулай ук 2020 елның август-сентябрь айларында Карабаш посёлогының ике зиратындагы гарәп язулы (100 гә якын) кабер ташларын төбәкне өйрәнүче белгеч В. Әхмәтов та тикшергән. Шул эзләнүләренең нәтиҗәсе буларак, аның «Карабаш таш билгеләре» (Бөгелмә, 2020) дигән китабы да басылып чыккан.

Кодаш авылы зираты.
Нәсел тамгасы уелган таш

Архив чыганакларыннан күренгәнчә, борынгы авыллардан – хәзерге Бөгелмә шәһәре урынында XVIII гасырның икенче яртысында Ишмөхәммәд дип аталган торак пункт булган. Әмма биредә ул чордан бер генә гарәп язулы эпитафик язма да сакланмаган. Элеккеге мөселман һәм христиан зиратлары шәһәр уртасында урнашкан булган. Хәзер бу тирәдә базар кайный.

Кодаш авылы зираты.
Мулла Әхсән бине мулла Зәйнелгабеддин каберенә куелган таш. XIX гасыр азагы – XX гасыр башы

Карабаш посёлогы (2 нче зират).
Хаҗи Исмәгыйль бине мулла Биккол (?–1898) каберенә куелган таш

Карабаш посёлогы (2 нче зират).
Мулла Әхмәдшаһ бине мулла
Биккол (?–1902) каберенә куелган таш

Кодаш авылы зираты.
Мулла Габделвәли бине Рамазан (?–1905)
каберенә куелган таш

Бөгелмә төбәгендәге эпитафияләрне тикшерү нәтиҗәләре шуны күрсәтә: алар шушы тарафтагы кыргый ташлардан ясалган, сакланып калган иске кабер ташларындагы язулар биредә яшәгән кятипләр кулы белән башкарылган. Моның өчен яраклы чимал-материал (комташ, я известьташ) елга буйларыннан яисә тау битләрендәге кечкенә карьерлардан чыгарылган. Ә инде бик затлы ташларны эшләгәндә Әлмәт ягындагы «чупай ташы» кулланылган. Мәсәлән, Карабаштагы күркәм ташъязма ядкәрләрдән Габделхәлим бине мулла Бикмөхәммәд, хаҗи Ибраһим бине мулла Биккол (?–1898), хаҗи Исмәгыйль бине мулла Биккол (?–1898, Кодаштагы (мулла Әхсән бине мулла Зәйнелгабеддин) [2: 45] хөрмәтенә куелган һәйкәлләр һәм Бөгелмәдәге Шоңкар тавы (рус. *Сокольская гора*) дип аталган мөселман зиратында бер таш Риза Фәхретдиннең агасы Минһаҗеддин (1843–1931) [1: 150] кулы белән югарыда әйтелгән сыйфатлы таштан ясалган. Гомумән, бу останың дистәләгән эшләре Азнакай, Зәй, Минзәлә, Лениногорск районнары һәм Самара өлкәсендәге кайбер авылларда сакланган. Ул калку (рельефлы) ысул кулланып, нәсех вә сөлес язуына охшаш индивидуаль почерк белән гарәпчә язулар төшергән, шулай ук уйма язулы ташлары да бар.

Карабаш посёлогы (2 нче зират). Бибимәргубә (1812–1872) каберенә куелган таш. *В. Әхмәтов фотосы*

Бу төбәктәге ташъязма ядкәрләрне күздән кичереп һәм аларны башка регионнардагы эпиграфик һәйкәлләр белән (мәсәлән, палеографик үзенчәлекләрен исәпкә алып) чагыштырып, түбәндәге фикергә килдек: беренчедән, бу район биләмәсендә Троицк, Уфа, Чистай, Буа һ. б. кебек ерактарак урнашкан мәдәни үзәкләрдән китерелгән кабер ташларын очратмадык; икенчедән, биредә, бөтен тирә-якта мәшһүр мәдрәсәләре белән билгеле, бай тарихлы Тайсуган, Карабаш, Кодаш кебек авыллар һәм аларның үзләренең «таш язгучы» осталары һәм (югарыда әйтеп үтелгәнчә) «чупай ташы» карьеры булган. Әлбәттә, бу фактларның әһәмиятен киметергә ярамый.

Карабаш ташъязмаларының берсе – Әюб хатыны Бибимәргубә (1812–1872) каберенә куелганы – Оренбург өлкәсе Татар Каргалысы авылы кятипләре кулы белән башкарылган.

Ә икенчесе – Гомәр мулла Иманкол угылына нисбәтлесе – Казан осталарының кайбер эшләренә охшаган дип фаразлана.

Шулай итеп, Бөгелмә төбәгендәге ташьязма һәйкәлләр борынгы болгар чорларыннан килгән бай традицияләрнең дәвамы дип кабул ителә. Галимнәр бүгенге көнгә кадәр сакланып калган «таш архив» һәм «таш язу» сәнгате әсәрләрен берәмтекләп өйрәнү эшен туктатмыйлар. Дөрес, яхшылап барланмаган Карабаш китабәләрен (ягъни язулы кабер ташларын), аерым җентекләп тикшерү сорала. Гомумән, татар эпиграфикасына бәйләнешле бу фәнни экспедиция материаллары, булган бушлыкны тулыландырып, тарих битләрендәге ак тапларны ачыкларга ярдәм итәр дигән өметтә калабыз.

Әдәбият

1. *Әхмәтҗанов М.И.* Үлгәннәрнең каберен бел: Әлмәт төбәге эпиграфик истәлекләре. Казан: Мәгариф, 2000. 159 б.: рәс. б-н.

2. *Ризаэддин Фәхреддин.* Асар. 3, 4 томнар. Казан: Рухият, 2010. 364 б.

Усманов Венер Мөдәррис улы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының Язма мирас үзәге фәнни хезмәткәре

Усманов Венер Мударисович,
научный сотрудник Центра письменного наследия Института языка, литературы и искусства имени Г. Ибрагимова АН РТ
v.m.usmanov@mail.ru